

**MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN “STALİNLƏ İXTİLAL
XATİRƏLƏRİ”NİN MÖVZU, PROBLEM VƏ JANR ÖZƏLLİKLƏRİ**

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında yaranan memuar nümunələrinin əksəriyyətində milli istiqlal mübarizəsinin təsviri əsas mövzu olaraq seçilmişdir. Bu da təbiiidir. Çünki mühacirət ədəbiyyatını təmsil edənlərin böyük əksəriyyəti istiqlal mübarizəsinin bu və ya digər dərəcədə təmsilçisi olmuş, müstəqil dövlətçilik məfkurəsinin yaranması, formalaşması və inkişafında əllərindən gələni əsirgəməmişlər. Bu mənada Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Stalinlə ixtilal xatirələri”, Hüseyn Baykaranın “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi tarixi”, Əlimərdan bəy Topçubaşovun “Sönməz mayak”, Əziz Alpoutun “Hayatımın hekayələri”, Mehmet Altunbəyın “Hürriyyətə uçan türk”, Ceyhun Hacıbəylinin “Bir il xəyallarda və ya bütöv bir ömür”, Əbdülvahab Yurdseverin “Azərbaycan istiqlal savaşından səhnələr”, Nağı Şeyxzamanlının “Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri” və başqa əsərlər diqqəti çəkir.

Bəhs olunan əsərlər içərisində Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Stalinlə ixtilal xatirələri” əsəri özünəməxsusluğu ilə maraq doğurur. Məlum olduğu kimi, M.Ə.Rəsulzadə yalnız Azərbaycan xalqının deyil, bütövlükdə Türk dünyasının ən böyük şəxsiyyətlərindən biridir. O, həyatını bütünlükdə siyasətə, millətin inkişafına həsr etmiş, hələ 34 yaşında ikən Azərbaycanın dövlət başçısı olmuşdur. Erkən yaşlarından başlayaraq o, çətin və mürəkkəb bir savaşa qoşulmuş və bu savaşın sonucu olaraq 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətini yaratmışdır. Kimliyi silinməyə çalışılan bir millətin varlığını ona xatırlatmış, əsarət altında olan torpaqları azad etmişdir. “Azərbaycan xalqının taleyinin bir parçası olan Rəsulzadənin mənalı həyatına, dolğun yaradıcılığına bu gün ani bir nəzər salmaqla biz Vətənə, müstəqil Azərbaycana sədaqət timsallı böyük bir şəxsiyyətin canlı obrazı ilə görüşürük. Sözsüz ki, bu sədaqət, bu sevgisi ilə o, Azərbaycan xalqının məhəbbətini qazanmış və qəlblərdə əbədi məskən salmışdır. Rəsulzadə prinsipə sədaqətin, məfkurəyə bağlılığın, səbr və fədakarlığın, əzm və qüdrətin timsalı idi.”(1, s. 28). O, mühacirətdə yaşadığı illərdə də heç vaxt əqidəsindən dönməmiş, ömrünün sonlarına qədər Azərbaycanın azadlığı və istiqlaliyyəti uğrunda mübarizəsini böyük fədakarlıqla davam etdirmişdir. Dünyasını dəyişəndə də üç dəfə “Azərbaycan” sözünü təkrar etməsi onun doğma vətənə ilahi sevgisinin sübutudur.

İlk dəfə 1954-cü ildə "Dünya" qəzetində "Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri" adı ilə hissə-hissə çap olunan bu əsər qısa bir zamanda geniş oxucu auditoriyası qazanmışdır. "Əslində müəllif XX yüzilin əvvəllərindən 1922-ci illərə qədərki dövrü Stalinlə bağlı – onun iştirakı ilə təsvir edir. Stalinin bir şəxsiyyət kimi real obrazını yaratmağa cəhd etdiyindən onu xarakterinin real cizgilərilə verə bilmiş, şəxsiyyəti haqqında birtərəfli, ifrat fikirlərin təsirinə qapılmamışdır" (3, s. 395).

Xatirələrdən öyrənirik ki, M.Ə.Rəsulzadəni Stalinlə tanış edən əmisi oğlu, yenicə siyasət aləminə atılmış Məhəmməd Əli olmuşdur. Həmin dövrdən başlayaraq onlar birlikdə Çar Rusiyasına qarşı mücadilə aparmağa başlamışdır. Ancaq bir müddət sonra Məhəmməd Əmin bəy Stalini yaxından tanımış və onların yolu ayrılmışdır. Fərqli siyasi görüşlərə malik olsalar da Stalin M.Ə.Rəsulzadənin gücündən və get-gedə artan nüfuzundan bəhrələnmək üçün onu öz tərəfinə çəkmək istəyirdi. "Məmməd Əmin Stalinlə ideya və məslək cəhətdən uzaq və barışmaz olsa da, mübarizə meydanında bir müddət yaxın olmuşdur. Bu yaxınlıq bəzi hallarda sadəcə xeyirxahlıqla yox, hər ikisinə yenidən həyat bəxş etməklə nəticələnmişdir. Məmməd Əminin bioqrafiyasında yazanlar göstərir ki, o, Stalini 1907-ci ildə Bakıda neft quyusuna salıb boğmaq istəyənlərin əlindən xilas etmişdir. O, İstanbulda Kamoya və digər inqilabçılara da beləcə həyatbəxşedici yardım əli uzatmışdır." (2, s.105)

Xatirələrdən onu da öyrənirik ki, Stalin M.Ə.Rəsulzadəni mənən öldürmək və təmsil etdiyi milli dəyərləri bütünlüklə ortadan qaldırmaq yolunu seçir və bu planını həyata keçirə bilmək üçün onu ölümdən xilas edir. Ancaq Məhəmməd Əmin bəyin iradəsi və siyasi zəkası Stalinin niyyətini həyata keçirməyə imkan vermir. Həbsxanada görüş zamanı Stalinin öz siyasi rəqibinə qarşı münasibəti aralarındakı dialoqda üzə çıxır: "Çar istibdadına qarşı mücadilələrinizi, sizin inqilabi hərəkətdəki rolunuzu və əhəmiyyətinizi bilirəm. Bu inqilab üçün gərəkli bir şəxsiyyət olduğunuzu təqdir edirəm. Siz nə öldürüləcək, nə də ömrü boyu həbsxanalarda çürüdüləcək bir insansınız. Məncə sizə azadlıq verilməlidir: istəsəniz burada qalın, istəsəniz mənimlə bərabər Moskvaya gedək – ki bunu mən sizə şəxsən tövsiyə edirəm, çünki buradakılar sizi rahat buraxmayacaqlar"(4, s. 19). Onların hər ikisi Çar Rusiyasına qarşı mübarizə aparmışdılar və bu imperiyanın yıxılmasında önəmli rol oynamışdılar. Onları birləşdirən ideya yaxınlığı idi.

Məhəmməd Əmin bəy Stalinin xarakterini açmaq üçün müxtəlif lövhə və epizodlardan istifadə etmişdir. Məsələn, aşağıdakı parçaya nəzər yetirək:

"Salon-vaqonda yemək süfrəsi başında ikən qatarımız qələbəlik bir stansiyada dayandı; burada bir az gözləyəcəkdik. Stalin Məhəmməd Əliyə: "Pərdələri endir", - dedi. Məhəmməd Əli:

- Yoldaş Stalin, bu niyə? – deyər soruşdu.

- Bayırdakılar masamızı görməsinlər, - dedi.

- Görürlər görsünlər, nə olacaq ki?..

- Qulaq asın, necə yəni nə olar, səfəlt və məhrumiyyət içində olan xalq bizim bolluq içində olduğumuzu görsə, inqilab olar, bilmirsiniz?" (4, s. 31).

Xatirələrdə qeyd olunur ki, M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycan müsəlmanları içərisində nüfuzunu nəzərə alan Stalin öz məqsədləri baxımından ondan istifadə etmək üçün şirnikləndirici təkliflər edir. Hətta onun yanında Cənubi Azərbaycanla Şimali Azərbaycanın birləşdirilməsi, bolşevik inqilabının həyata keçirilməsi metodları yönündə söhbətlərin aparılması, bir səmimiyyət atmosferi yaratmağa cəhd göstərməklə əslində Rəsulzadəni Sovet hökuməti ilə əməkdaşlıq etməyə cəlb etmək niyyətindən qaynaqlanır.

" - Yoldaş Kalinin, Azərbaycanı Azərbaycana birləşdirmək istəmirsiniz?! – deyər Stalin ona xitab etdi. O isə dayanmadan əli ilə sərt bir jest edərək:

- Yox, yox, istəmirəm, - dedi" (4, s. 48).

Ancaq onun bütün bu cəhdləri nəticəsiz qalır. M.Ə.Rəsulzadə Stalinin niyyətini çox gözəl anladığından Şərqi öyrənmək adı altında qurulan cəmiyyətə rəhbərlik etməsini istədiyində sədr ola bilməyəcəyini, ancaq bir üzv olaraq işləyə biləcəyini bildirir. Sonra bu cəmiyyətin elmi deyil, siyasi bir cəmiyyət olduğunu öyrənir və üzv belə olmayacağını bildirərək bütün təklifləri rədd edir. M.Ə.Rəsulzadənin kommunist ideologiyasının bir parçası halına gətirmə cəhdlərinin ən maraqlısı Şərq millətləri kommunist universitetindəki bir qrup tələbədən gəlir. "Universitetimizdə "Şərq el-

lərində inqilab hərəkatı” kafedrası boşdur. Buraya təyin edilmək üçün səlahiyyət sahibi bir professor axtarırlar. Düşündük-daşındıq, bu kafedraya sizdən daha səlahiyyətli bir professor tapılmaz qənaətinə gəldik.” (4, s. 43). M.Ə.Rəsulzadə tələbələrini qırmaq istəmədiyindən onlarla işləyə bilməyəcəyini bildirir. “Mənim söyləyəcəklərimi siz daima qeyd-şərtlə qəbul edəcək, bu müsavətçi əcəba, hadisələri doğrumu izah edir? – deyə düşünəcəksiniz. Mən də daima mənim söylədiklərimi bu kommunistlər əcəba, tam bir etimadla dinləyirlərmə? – deyə düşünəcəyəm. Nəticədə, “nə məndən sizə yaxşı bir müəllim, nə də sizdən mənə yaxşı bir tələbə olmaz!” (4, s. 15).

Hər hərəkatının müşahidə edildiyi bir mühitdə min bir sıxıntı içərisində həyatına davam edən Rəsulzadə fəaliyyətini elmi araşdırmalara yönəldir. ““Rumyansev muzeyi” deyilən Moskvanın əski mədəni müəssisəsi yaşadığımız evin yerləşdiyi məhəllədə idi. Burada müəzzəm bir kitabxana var idi. Oraya getməyə qərar verdim. Azərbaycan tarixi və müxtəlif mövzular üzərində araşdırmalar aparırdım. Yarıac, yarıçılpaq bir vəziyyətdə hər şeyi unutmuş, kitablara dalmışdım.” (4, s. 37).

Moskvada göz həbsi altında keçən sürgün illərində Rəsulzadə artıq özünə ağır gələn bu vəziyyətdən qurtulmaq axtarışına başlayır. Azərbaycanın istiqlalı yolunda çalışmaq əzmindən bir an belə dönməyən Məhəmməd Əmin bəy Moskvadan qaçaraq istiqlal yönündə fəaliyyətini davam etdirmək istəyirdi. O, 1922-ci ilin yayında kitabxanalarda işləmək, Mark və Bartold kimi tanınmış alimlərdən məsləhət almaq bəhanəsilə Leninqrada yollanır. Dostlarının, xüsusilə tatar filosofu və maarifçisi Musa Begiyevin vasitəsilə Finlandiyaya keçir. Bir aya qədər Helsinkidə tatar koloniyasında müsafir kimi qaldıqdan sonra dəniz yolu ilə Berlinə, sonra isə İstanbula gedir. “Bir ay Finlandiyada qaldıqdan sonra Əlimərdan bəy Topçubaşovun təşkil etdiyi pasport və viza ilə Fransaya, oradan isə Türkiyəyə gedən M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycan mühacirətini vahid təşkilatda birləşdirməyə nail olmuş, ciddi elmi, siyasi, ədəbi-tənqidi yazıları, tərcümələri ilə mətbuatda ardıcıl və səmərəli şəkildə fəaliyyət göstərmişdir.” (5, s. 75).

Göründüyü kimi, M.Ə.Rəsulzadənin bu xatirələri qələmə almaqda məqsədi özünün də iştirakçısı olduğu siyasi prosesləri və Stalinlə şəxsi münasibətləri zamanı apardığı müşahidələr əsasında onun bədii obrazını yaratmaq olmuşdur.

M.Ə.Rəsulzadənin ədəbi-bədii və nəzəri-kulturoloji irsinin öyrənilməsinə münasibətdə bəzən qeyri-peşəkarlıq özünü göstərir. Yazıçı-ədəbiyyatşünas Elçinin doğru qeyd etdiyi kimi, “Bu böyük şəxsiyyətə populist münasibət onun zəngin ədəbi-siyasi irsinin elmi əsaslarla öyrənilməsinə mane olmuşdur. Bu şəxsiyyət, onun yaradıcılığı və fəaliyyəti həm jurnalist, həm də ədib qələmi ilə təsvir və tərənnüm edilmişdir, lakin hələ həqiqi elmi qiymətini almamış, haqqında kəsərli tədqiqatçı sözü deyilməmişdir.” (1, s. 27).

Bütövlükdə Məhəmməd Əmin bəyin “Stalinlə ixtilal xatirələri” əsəri Azərbaycan ədəbiyyatında siyasi memuar janrının orijinal, bənzərsiz nümunələrindən biridir. Təəssüf ki, indiyədək mühacirət ədəbiyyatının bu qiymətli abidəsi siyasi memuar janrı kontekstində təhlil obyektinə çevrilməmişdir. Bu isə təbii olaraq xatirələrin gerçək mənada elmi dəyərini almasına imkan verməmişdir.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Elçin. Seçilmiş əsərləri (10 cildə), 8-ci cild, Bakı: “ÇİNAR-ÇAP” nəşriyyatı, 2005, 551 s.
2. Qurbanov Şamil. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, Bakı: “Nurlan” nəşriyyatı, 2001, 132 s.
3. Müasir Azərbaycan ədəbiyyatı. İki cildə, II cild, Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2007, 564 s.
4. Rəsulzadə Məhəmməd Əmin. Bir türk milliyyətçisinin Stalinlə ixtilal xatirələri, Bakı: “Qanun” nəşriyyatı, 2010, 132 s.
5. Sultanlı Vaqif. İstiqlal sevgisi, Bakı: “Elm və təhsil” nəşriyyatı, 2014, 252 s.

XÜLASƏ

Təqdim edilən məqalədə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı nümunələrindən biri, bütövlükdə Türk dünyasının ən böyük şəxsiyyətlərindən biri sayılan Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin “Stalinlə ixtilal xatirələri” əsərindən bəhs edilir. M.Ə.Rəsulzadənin Stalinlə tanışlığı, onunla birlikdə Çar

Rusiyasına qarşı mücadiləsi, sonralar yollarının ayrılması məqalədə tədqiq edilir. Memuardan olur ki, Stalin Rəsulzadəni seçdiyi yoldan çəkəndirməyə çalışmış, ancaq Məhəmməd Əmin bəyin iradəsi və siyasi zəkası Stalinin niyyətini həyata keçirməyə imkan verməmişdir. Məhəmməd Əmin bəy Stalinin xarakterini açmaq üçün müxtəlif lövhə və epizodlardan istifadə etmişdir. Ümumiyyətlə, adı çəkilən əsərdə M.Ə.Rəsulzadənin iştirakçısı olduğu siyasi proseslər və Stalinlə şəxsi münasibətləri zamanı apardığı müşahidələr əsasında onun bədii obrazı yaradılmışdır.

Açar sözlər: *Mühacirət ədəbiyyatı, Çar istibdadı, bolşevik inqilabı, milli məfkurə, azadlıq.*

Rəyçi: *prof.V.S.Sultanlı*